

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
MUALLİM RIFAT EĞİTİM FAKÜLTESİ

**I. ULUSLARARASI MUALLİM RIFAT
KİLİS VE ÇEVRESİ SEMPOZYUMU
(Kilis 16 - 17 Mayıs 2013)
BİLDİRİ KİTABI**

Editör
Yrd. Doç.Dr. Hasan ŞENER

KİLİS-2013

DÎVÂNÜ LUGÂTİ'T-TÜRK VE KİLİSLİ MUALLİM RİFAT BİLGE

(Dîvânü Lugâti't-Türk And Muallim Rifat Of Kilis)

Cihan ÇAKMAK*

ÖZET

Kâşgarlı Mahmud eşsiz eseri Dîvânü Lugâti't-Türk'te Türklerin meskûn olduğu coğrafyaların arasında adım adım dolaşarak onların dillerinin, lehçelerinin ve ağızlarının dil özelliklerini tesbit etmiş, Türklerin 11. yüzyıldaki söz varlığını ve kültürlerini ortaya koymuştur.

Türkçenin Arapçadan üstün bir dil olduğunu ve Arapça ile at başı gittiğini ortaya koymak amacıyla yazdığı eserinde Kâşgarlı Mahmud, Türkmenlerin, Kırgızların, Çiğillerin, Yağmaların, Arguların ve diğer Türk topluluklarının kendilerine özgü kelimelerine de yer vererek eserine ansiklopedik bir hüviyet kazandırmıştır.

Bu değerli eseri Sahaflar Çarşısı'nda bulan Ali Emiri Efendi ve Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin bu eşsiz eserin Türk kültür dünyasına kazandırılmasındaki emekleri ise tartışmasız bir gerçektir. Çalışmamızda Dîvânü Lugâti't-Türk'ün kültür dünyamıza kazandırılması bağlamında Kilisli Rifat'ın rolüne değinilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dîvânü Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud, Kilisli Muallim Rifat Bey.

ABSTRACT

Mahmud of Kashgar had visited the geographies where Turks were located and determined the language properties of their languages and dialects and revealed the presence of language and culture of Turks in 11th century in his unique work Dîvânü Lugâti't-Türk.

Mahmud of Kashgar who wrote his work in order to reveal that Turkish is a superior language than Arabic, had given his work an encyclopedic identity by mentioning the their own words of Turkmen, Kyrgyz, Cigils, Yagmas, Argus and other Turkic communities in his work.

Ali Emiri Efendi and Muallim Rifat of Kilis found this work in Old Books Bazaar and their efforts to present this unique work to Turkish culture world is an undisputed fact.

*Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. cihancakmak1818@gmail.com

In our study we are going to mention about the role of Rifat of Kilis within the context of the efforts to present Dîvânü Lugâtî't-Türk to our culture world.

Key Words: Dîvânü Lugâtî't-Türk, Mahmud of Kashgar, Muallim Rifat of Kilis.

1. GİRİŞ

“Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir.”

Ali Emîrî Efendi

1.1. Dîvânü Lugâtî't-Türk

Dîvânü Lugâtî't-Türk XI. yüzyılda yazılmış ve Türk dünyası hakkında çok önemli bilgilere yer vermiştir. Bu eşsiz eser kendi dönemindeki Türklerin yaşayışlarını, dillerini, ananelerini, kültürlerini kısaca söylemek gerekirse devrinin adeta bir panoramasını gözler önüne sermektedir. Bu bakımdan eser, araştırmacılar tarafından “Türk dil ve kültürünün hazinesi” olarak nitelenmiştir.

Kâşgarlı Mahmud eserinin hemen başında Tanrı'nın dünyanın idare yularını Türklerin eline verdiğini ve Araplara önemli mevkilere gelmek için Türkçe öğrenmelerini tavsiye ettikten sonra “Dîvân”ın *Türk* maddesinde şu cümlelere yer vermiştir:

“İmdi, bundan sonra Muhammed oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmud der ki: ‘Tanrının devlet güneşini Türk burçlarında doğurmuş olduğunu ve onların milkleri üzerinde göklerin bütün teğrelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm’^[+]. Tanrı onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne ilbay kıldı. Zamanımızın Hakanlarını onlardan çıkardı; dünya milletlerinin idare yularını onların ellerine verdi; onları herkese üstün eyledi; kendilerini hak üzere kuvvetlendirdi. Onlarla birlikte çalışanı, onlardan yana olanı aziz kıldı ve Türkler yüzünden onları her dileklerine eristirdi; bu kimseleri kötülerin – ayak takımının şerrinden korudu. Onları dokunmaktan koruyabilmek için, akli olana düşen şey, bu adamları tuttuğu yolu tutmak oldu. Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur. Bir kimse kendi takımından ayrılıp ta onlara sığınacak olursa o takımın korkusundan kurtulur; bu adamlara başkaları da sığınabilir.’ Andiçerek söylüyorum, ben, Buharanın – sözüne güvenilir – imamlarının birinden ve başkaca Nişaburlu bir İmamdan işittim, ikisi de senetleriyle bildiriyorlar ki Yalavacımız kıyamet belgelerini, âhir zaman karışıklıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği

[+] O çağın “güneş batmaz İmparatorluğu” demektir. B. A.

sırada 'Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır' buyurmuştur. Bu söz (hadis) doğru ise sorgusu kendilerinin üzerine olsun – Türk dilini öğrenmek çok gerekli (vacib) bir iş olur; yok, bu söz doğru değilse, akıl da bunu emreder.” (DLT I: 2006, 3-4).

“Yüce Tanrı 'Benim bir ordum vardır, ona 'Türk' adını verdim, onları Doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızsam Türkleri, o ulus üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü, Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yeryüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'Kendi ordum' demiştir. Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edep, büyükleri ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğrenmemek, yiğitlik, mertlik gibi öğülmeye değer, sayısız iyilikler görülmektedir.”¹ (DLT I: 2006, 351-352).

Dîvânü Lugâti't-Türk Türkçenin bilinen ilk sözlüğüdür. Kâşgarlı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed tarafından 1072'de yazılmaya başlayıp 1074 yılında tamamlanmıştır. Eserini Abbasi halifesi Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunmuştur. Eserin tam adı “Kitabü Dîvânü Lugâti't-Türk” olup anlamı “Türk dillerini toplayan kitap” demektir. Kâşgarlı Mahmud devrinin standart Türkçesine yer vermekle birlikte çeşitli Türk boylarının ağızlarına da yer vermiştir. Eserin adındaki “diller” ile kastedilen Türklerin konuştukları “ağız”lardır. Bugün nasıl ki Rize'nin dili, İzmir'in dili diyorsak Kâşgarlı eserinde bir kelimeyi ifade ederken Oğuzların dili, Arguların dili diyerek o Türk topluluğunda ilgili kelimenin söylenişine yer vermiştir. Bununla birlikte Batılı bilginlerden Robert Dankoff Amerika'da neşrettiği eserine *Compendium of Turkic Dialects* (Türk Şiveleri Lügati) adını vermiştir (Ercilasun: 2004, 319).

Kâşgarlı Mahmud yıllarca pek çok Türk boyu arasında dolaşarak onların ağızlarından derlemeler yapmıştır. Eserinde Türk tarihine, coğrafyasına, etnografyasına, halk edebiyatına ve filolojisine ait çok önemli bilgilere yer vermiştir. Kitabının ön sözünde *Kitab-ı Cevâhirün Nahv fi*

¹ “Bu hadislerin her ikisi de sağlam hadislerden değildir; binlerce hadis uydurulmuş olduğu için İslam bilginleri hadis işinde çok titiz davranmışlardır; bu yüzden hadis işi geniş bir bilgi halini almış. Gerek hadislerin çeşidi, gerek ağızdan ağıza söyleyenlerin hayatları ve ahlakları hakkında birçok kitaplar yazılmış, usuller ve ölçüler konmuş. İşte o usullere ve ölçülere göre bu iki hadis Peygamberimize değin varamayan yapma hadislerdir. Şüphesiz bunları Kâşgarlı kendisi uydurmuyor; o da başkalarından aldığını söylüyor.” (Atalay 2006: XVII).

Lugâti't-Türk adında Türkçe bir gramer kitabı da yazdığından söz etmekle birlikte maalesef bu eser henüz bulunamamıştır (Köprülü: 2003, 216).

Oğuz, Türkmen, Çiğil, Yağma, Tohsı, Kıpçak, Peçenek gibi Türk boyları arasında dolaşarak yaşadıkları yörenin toponomisini ele almış, çağının bir etnografi olarak Türk göçebe hayatı ve kültürüyle ilgili bilgilere yer vermiştir. Kâşgarlı Mahmud Türk dilinin gücünü ve zenginliğini topladığı halk edebiyatı ürünlerinde bulmuştur. Bu yönüyle “Dîvân” günümüzden 900 yıl önce diyalektoloji alanında benzersiz bir eser olarak karşımızda durmaktadır (Gülensoy: 2010, 387-389).

Eser XI. yüzyılın Türk diyalektolojisini ve şifahi edebiyatını yansıtmakla beraber, Türk folklor ve halk edebiyatı antolojisi olarak üç yüze yakın dördlük şeklinde şiir parçaları ile aynı sayıda atasözünü ihtiva etmektedir (Hacıeminoğlu: 2003, XIV-XV).

Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da Sahafılar Çarşısında bulunan Dîvânü Lugâti't-Türk'ün tek yazması vardır. Söz konusu nüsha 1917 yılında bulunmuştur. Eser bugün İstanbul'da Ali Emirî Efendi tarafından kurulan Millet Kütüphanesi'nde yer almaktadır.²

Türkçeden Arapçaya bir sözlük olan Dîvân'ın yazılış amacı Araplara Türkçeyi öğretmek ve Kâşgarlı'nın dediği gibi Türkçenin Arapçayla “at başı” gittiğini göstermektir. Bundan dolayı madde başları Arap sözlükçülük geleneğine uygun olarak yazılmıştır. Türkçe kelimeler Arapça kelime sınıflandırmalarına (hemzeli, salim, şeddeli, üçlü, dördlü vb.) uygun şekilde yazılmıştır. Madde başı fiil ise “aldı, yazdı” şeklinde görülen geçmiş zamanın 3. teklik şahsında gösterilmiştir. Örnek ve Arapça anlam verildikten sonra fiilin mastar ve geniş zamanlı şekli gösterilmiştir (alur almak, yazar-yazmak). Sözlükte madde başları günümüzdeki sözlüklerde olduğu gibi alt alta sıralanmamış, bir önceki maddenin bittiği yerden devam etmiştir. Bu yüzden madde başlarının üstü kırmızı mürekkeple çizilerek gösterilmiştir. Bunun yanı sıra madde başlarının yanında mutlaka bir örnek de verilmiştir. Bu şekliyle eser modern ve ansiklopedik bir sözlük hüviyeti taşımaktadır (Ercilasun: 2004, 322-323).

1.2. İlk Türk Dünya Haritası

Kâşgarlı Mahmud çok yönlü kişiliğini eserine eklediği ilk Türk Dünya haritası ile de pekiştirmektedir. Harita sayesinde XI. yüzyılda

² Bugün söz konusu nüsha İstanbul'daki Millet Kitaplığı'nda (Ali Emiri, Arapça Nu.: 4189'da) kayıtlıdır (Ata: 2008, 60).

Türklerin meskûn olduğu coğrafyaları rahatlıkla görebiliyoruz. Bunun yanı sıra haritada ilk kez *Cakarta* adıyla andığı ada ile bugünkü *Japonya*'yı göstermiştir.

Haritada Türklerin yaşadıkları coğrafyaların yanı sıra ilişkide bulundukları milletlere de yer verilmiştir. Haritanın merkezinde Türk kağanlarının hüküm sürdüğü Balasagun yer almaktadır. Dağlar kırmızı, denizler yeşil, nehirler mavi, çöller sarı renkte gösterilmiştir. Balasagun'un yakınında haritada gösterilen fakat açıklanmayan göl, Isık Göl'dür. Haritada cihet mefhumu tıpkı Orhun abidelerinde görüldüğü gibi Türk ananelerine uygun olarak düzenlenmiştir. Haritada Türklerle komşu ve ilişki içinde olan kavimlere yer verilirken Türklerle temas halinde olmayan kavimlere ise yer verilmemiştir (Caferoğlu: 2000, 29-30).

1.3. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün Bulunma ve Yayınlanma Serüveni

1.3.1. Bulunuş Öyküsü

Eser malum olduğu üzere bir kitap sevdalısı ve meraklısı Ali Emirî Efendi tarafından İstanbul'da Sahafçılar Çarşısında bulunmuş ve bu sayede eşsiz eser belki de kaybolmaktan kurtarılmış ve Türklük bilimine kazandırılmıştır. Kitabın bulunuş öyküsü Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin ağzından anlatıldığı şekliyle şöyledir:

“ – Âdetim veçhile haftada iki üç kere Sahaflar Çarşısına uğrar, yeni bir şey var mı diye kitapçılara sorarım, dün de uğradım. Kitapçı Burhan Beyin dükkânında oturdum. ‘Bir şey var mı?’ dedim. Kitapçı: - Bir kitap var, ama sahibi otuz lira istiyor... Kitabı elime alınca bayıldım. Otuz lira değil, otuz bin lira değeri var. Dünyada eşi menendi görülmemiş, bir Türk kamusu ve grameri. Fakat kitapçıyı şımartmamak fiyatı artırmaya bırakmamak için nazlı davrandım:

‘Dağınık bir eser: Acaba tamam mı, değil mi? Hem de müellifi Kâşgarlı bir adam imiş kimdir, necidir? Belli değil. Sarı çizmeli Mehmet ağa... Mamafih ne de olsa bir eserdir. Maarif 10 lira teklif etmiş ise, ben de 15 lira veririm’ dedim.

Kitapçı:

- Hayır arz ettiğim gibi benim değildir. Benim olsaydı verirdim. Fakat sahibi mutlak 30 lira istiyor. Almayacak olursanız sahibine iade ederim, dedi... 30 lirayı Burhan Bey'e verdim.

Burhan Bey:

- ‘Pek âlâ, ya benim bahşışım yok mu?’ dedi.

Üç lira da ona verdim, vedalaştım. Dükkândan kalktım, Reşat Beyle konuşa konuşa çarşıdan çıktık. Fakat arkamıza baktım:

‘Acaba Burhan Bey pişman olup da arkamızdan koşmasın’ diye korku içindeydim. Neyse, baktım ki gelen yok:

‘Oh elhamdülillah!’ dedim.” (Bilge: 1987, 183-185).

Dîvânü Lugâtî’t-Türk Ali Emirî Efendi’ye 30 lira ve 3 lira da kitapçıya bahşış verilmek üzere toplam 33 liraya mâl olmuştur. Bu bir kitap için başlangıçta yüksek bir rakam gibi görünürse de böyle bir eser için aslında çok küçük bir rakamdır. Çünkü bu eser dünyada bir eşi mânendi bulunmayan adeta bir elmadır. Bir “Kaşıkçı elması”dır. Nasıl ki bir zamanlar 84 kıratlık Kaşıkçı elmasını Edirnekapi’da oturan fakir bir adam bulmuş ve değerini bilmediği için bir kaşıkçıya üç tane tahta kaşık karşılığı vermişse aynı şekilde kitabın değerini bilmeyen Sahafçılar Çarşısı’ndaki kitapçı da bu eşsiz eseri 30 lira karşılığında satmıştır. Halbuki bu kitap paha biçilmez bir şaheserdir (Tevfikoğlu: 1989, 17).

1.3.2. Yayınlanma Serüveni

Kitabın yayınlanma serüveni de oldukça ilginçtir. Eserin adeta üzerine titreyen Ali Emirî Efendi onu başkalarının görmesi konusunda da fazla istekli değildi. Günler geçtikçe kitabın namı da yayılmıştı. Ziya Gökalp başta olmak üzere dönemin önemli âlimleri kitabın varlığını duymuştu. Kitabın neşri konusunda Ali Emirî Efendi başlangıçta gönülsüz davrandıysa da kitabın tashih ve tanziminde en güvendiği isim olan Kilisli Muallim Rifat Bey devlet ricalini de araya sokarak kitabın neşri konusunda Emirî Efendiyi iknâya çalışmıştır. Nihayet devlet ricalinden Talât Paşa devreye girmiş, kitabın neşri konusunda Ali Emirî Efendi’yi ikna etmek için şöyle demiştir:

“- Üstadı muhterem, huzuru faziletinizde söz söylemeye utanırım. Fakat müsaadenizle arz etmek isterim ki, kitapların da insanlar gibi tabî bir ömrü var. Bir kitap binlerce sene yaşayamaz, çürür, fena bulur. Kitapları yaşatmak için eskiden istinsah usulü varmış. Fakat bunun da faydası mahduttur. Medeniyet bunun için yegâne bir çare bulmuş o da tab’ı usulüdür. Tab’ı sayesinde ki bir kitap bin olur, on bin olur, yüz bin olur. Mâdem ki Dîvânü Lugâtî’t-Türk büyük bir ehemmiyeti, kıymeti haizdir. O

halde müsaade buyurun, bu kitabı her şeyden evvel bastırılım. Baş tarafına da namı âlinizi koyalım. Bütün dünyaya yayılsın. Cihan size minnettar olsun. Bu lutfu bizden esirgemeyin, dedi.”

Buna cevaben Ali Emirî Efendi:

“- Kemali memnuniyetle kabul ettim. Fakat iki şartım var: Birincisi ben bu kitabı ancak Kilisli Muallim Rifat Efendiye tevdi edebilirim. İstinsahını, tashihini o yapsın. O, kitap kıymetini bilir, kitabı hüsnü muhafaza ettiği gibi istinsah ve tashihinde de dikkat gösterir, başkasına veremem. İkinci şartım, Rifat’a da tembih edeceğim: Kitap ancak kendisinde kalmalı ve kimseye verilmemelidir.” demiştir. (Bilge: 1987, 189-190).

Kilisli Muallim Rifat Bilge bu önemli vazifeyi üzerine aldıktan sonra kitabın tercümesi için Maarif Nezaretine giderek Filozof Rıza Tevfik Bey’le görüşmüş ve eseri kabul ettirmiştir. Ardından Dîvânü Lugâtî't-Türk’ün Büyük Millet Meclisi tarafından tercüme ettirileceğini duyan Rifat Bey maarif müsteşarı Samih Rifat Bey’le görüşerek kendinin 22 defterden oluşan tercümesinin Darülfünun Edebiyat kütüphanesinde bulunduğunu belirterek, bu defterleri alıp okumalarını ve mümkünse kendi adının da bu tercümede zikredilmesini rica etmiştir. Samih Rifat Bey bu kitapları aldırıp okuduğunu, söz konusu tercümenin yeterli görüldüğünü ve yeni bir çalışmaya gerek olmamakla birlikte kendisine bu eserin yayımlanacağını ve belirli bir telif ücreti ödeneceğini belirtmiştir. Bir vakit sonra Dil Encümeni kurulmuş ve Divân’ın yeni bir tercümesinin yapılmasına karar verilmiştir. Kilisli Muallim Rifat Bey yeni bir tercümenin hazırlanması teklifini kabul etmiştir. Aradan bir müddet daha geçtikten sonra bu kez Necmi Bey Divan’ın yeni bir tercümesi için Rifat Bey’e teklifte bulunur. Fakat konuşma esnasında Besim Atalay’la arasında geçen konuşmalardan ötürü bu tercümeden vazgeçmiş ve bu çalışmayı Besim Atalay tamamlamıştır³³ (Bilge: 1987, 197-199).

1.4. Dîvânü Lugâtî't-Türk Sadakası

³³ Bir gün İbrahim Necmi Dilmen Bey yanında Besim Atalay olduğu halde Kilisli Muallim Rifat’ı Dîvânü Lugâtî't-Türk’ün yeni bir tercümesini yapması için Dolmabahçe Sarayı’na çağırır. Tercüme işini kabul eden Rifat Bey ücret konusunda Besim Atalay’ın önce 100, ardından 200 daha sonra da 300 lira teklif etmesini kabul etmez. Çünkü bu tercüme için Büyük Millet Meclisi 2000 liralık bir bütçe ayırmış, Rifat Bey’e ise buna karşılık oldukça düşük bir ücret teklif edilmiştir. Sonuç olarak Rifat Bey tercüme işini kabul etmemiştir (Bilge: 1987, 198-199).

Eserin yayımlanmasında bir diğer önemli olayı da zikretmeden geçmemek gerekir. Eserin Türklük biliminin hizmetine kazandıran insanların kıymetini göstermesi bakımından cereyan eden olay şöyledir: Eserin yayımlanmasını izleyen günlerde Talât Paşa Ali Emirî Efendi'ye beraberinde kendi yazmış olduğu bir tezkireyle 300 altın para göndermiştir:

“Zât-ı âlinize küçük bir mükâfat olarak üç yüz lira gönderdim; lütfen kabul buyurmanızı rica ederim.”

Emirî Efendi bu parayı kabul etmedi ve Talât Paşa'ya cevaben şu tezkireyi kalem aldı:

“Lûtfunuza kadirşinashlığınıza teşekkür ederim, fakat parayı kabul edemem. Çünkü vatanî, millî ufacık bir hizmet mukabilinde para almış olacağım. Bu ise vicdanıma ağır gelen bir şeydir; bundan dolayı size teşekkür ile beraber parayı iade ediyorum. Siz parayı yardıma muhtaç olan birkaç namuslu aileye dağıtırsanız ben size müteşekkir kalacağım gibi Cenab-ı Hakk da memnun olur. Bu sadakanın adı da ‘Dîvânü Lugâti’-t-Türk sadakası’ olsun.” (Tevfikoğlu: 1989, 84).

1.5. Diğer Ülkelerin Dîvânü Lugâti’-t-Türk’e Olan İlgileri

Vaktiyle Macar İlimler Akademisi Dîvânü Lugâti’-t-Türk’e sahip olmak için Ali Emirî Efendiye 10.000 altın teklif etmiştir. Fakat buna karşılık Ali Emirî Efendinin vermiş olduğu cevap çok manidardır:

“Ben kitaplarımı milletim için topladım. Dünyanın bütün altınlarını önüme koysalar, değil böyle bir kitabımı, herhangi bir kitabımın bir yaprağını bile satmam!”

Bunun yanında Fransızlar da kütüphaneyi 30.000 altın karşılığında satın almak için teklifte bulunmuş, ilave olarak kendi adına Paris’te bir kütüphane kurmayı, yaşadığı müddetçe yüksek bir maaşla burada görev yapmayı ve emrine Bolulu bir aşçı ile yeteri kadar Müslüman hizmetkarlar tahsis edilmesini teklif etmişlerdir. Buna karşılık Ali Emirî Efendi daha önceki teklifte olduğu gibi yine hiç tereddüt etmeden bu teklifi reddederek şöyle demiştir:

“Efendiler, ben bu kütüphaneyi devletimin bana verdiği maaşlarla yaptım. Öldüğüm zaman milletime kalması için... Bir daha böyle bir teklifle gelerseniz sizi buradan kovarım!” (Tevfikoğlu: 1989, 68).

İşte Ali Emirî Efendi maddî açıdan büyük sıkıntıda olmasına rağmen kendisine yapılan cazip teklifleri elinin tersiyle itmiş, eserlerini millete

miras bırakarak, halkının istifadesine sunmuştur. Bu uğurda kendi adına açılmış olan kütüphaneye de “Millet Kütüphanesi” adını vermiştir.

2. Kilisli Muallim Rifat Bilge (1874-1953)

2.1. Hayatı

1874 yılında Kilis'in Cedit Mahallesinde doğmuştur. Asıl adı Ahmet Rifat Bilge'dir. Adının önünde hep Kilisli tabirini kullanan bu Türkoloji âlimi, daha çok “muallim” lakabıyla birlikte anılmıştır. Babası zaptiye görevinden dolayı Kerim Çavuş diye anılan Abdülkerim Efendi'dir. Rüştüye doğduğu şehirde tamamladıktan sonra özel hocalardan ders almıştır. 1892 yılında Kilis Müftüsü Keçikzâde Abdurrahman Efendi'den icazet almıştır. 18 yaşında İstanbul'a gelen Kilisli Muallim Rifat, 1898 yılında Dârülmualimîn'in aralarında belâgat-i Arabiyye hocası Abdurrahman Süreyyâ, elfiyye ve fıkıh hocası Müderris Esâd Efendi gibi önemli isimlerden ders almıştır. Fakat kendisine ilim yolunda en önemli katkıyı hocası Selim Sabit Efendi vermiştir. Dârülmualimîn'in yüksek bölümünü bitirerek öğretmen olmuştur. Medrese derslerine İstanbul'da da ilgisi devam etmiş olan Kilisli Rifat Bilge 1904 yılında girdiği Mekteb-i Hukuk'tan 1908'de mezun olmuştur. Orta dereceli okullarda ve çeşitli liselerde Türkçe, Arapça, Farsça ve Tarih öğretmenliği yapmıştır. Üniversitelerin Edebiyat ve İlahiyat Fakültelerinde Arap dili ve edebiyatı derslerini okutmuştur. 1953 yılında Ankara'da vefat eden Rifat Bilge Cebeci Asrı Mezarlığı'nda medfûndur. (Tevfikoğlu 1989: 154).

“Kilisli Rifat, daha öğrenciliği sırasında önce vekil sıfatıyla, asil olarak da 1 Şubat 1901'de Unkapanı Rüştüyesi Farsça muallimi olarak başladığı, kendisine ‘muallim’ lakap ve sıfatını kazandıran hocalık mesleğinde sırasıyla Fevziye Rüşdiyesi (1903), Dârülmualimîn, Üsküdar İdâdîsi, Vefa İdâdîsi (1909), İstanbul ve Kabataş sultanîleri (1916-1922), Medresetü'l-kudât (1919), Gazi Osman Paşa Sultânîsi ve Dârülmualimât'ta (1923) Arapça, Farsça, tarih, coğrafya, Türkçe, akaid, ceza hukuku, ulûm-i diniye dersleri okuttu.” (İ.A.: 2002, 19)

Uzun meslek hayatının hemen hemen yarım asırlık kısmını Türk dili, kültürü ve tarihinin nadir eserlerini ilim âlemine kazandırmaya vakfetmiş Kilisli Rifat Bilge, Ali Emirî Efendi, Bağdatlı İsmail Paşa, İsmail Saib (Sencer), Faik Reşad, Bursalı Mehmed Tahir, İbnülemin Mahmud Kemal gibi dönemin kitâbiyât ve biyografi üstatlarıyla tanışma fırsatını elde etmiştir. Vefa İdâdîsi'ndeki muallimliği esnasında yeni kurulmuş olan Âsâr-ı İslâmiyye ve Milliyye Tedkik Encümeni üyeliğine kabul edilmesiyle

(1915) Türklüğü ilgilendiren el değmemiş kaynakların pek çoğu onun eliyle ilim dünyasının istifadesine sunulmaya başlamıştır. Bunun yanında Topkapı Sarayı kütüphanelerinden üç tanesinin tasnifi ve kataloglanması görevi de kendisine verilmiştir (İ.A.: 2002, 19).

2.2. Kişiliği

Kilisli Muallim Rifat Bilge Bey alçak gönüllü, son derece yumuşak huylu ve esprili bir mizaca sahipti. Bilinçli bir Türk âlimi olan Muallim Rifat Bey talebelerine sık sık eski metinlere aşina olmaları için Arapçaya vakıf olmalarını tavsiye etmiş, bu hususta öğrencilerine bir zamanlar Batı dünyasının ilim dili olarak Latinceyi, Doğu Dünyasının ise ortak bilim dili olarak Arapçayı kullandıklarını belirterek Arap diline hakim olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Türklerin İslam uygarlığındaki etkisine sık sık değinmiştir (Kocagöz 1972, 320).

2.3. İlmî Yönü

Kilisli Muallim Rifat Türk dil ve kültürünün en mükemmel bir eseri olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ü ilk kez yayıma hazırlayan önemli bir şahsiyettir. Ali Emîrî Efendinin kendisine emanet ettiği ve yalnız kendisinin yayımlaması şartıyla bu eşsiz eseri teslim ettiği, güvenilir, âlim ve sözüne sadık bir muallimdir, hocadır.

Birinci Dünya Savaşının ilk yıllarında bu eşsiz eserin ilk neşrini yapan Kilisli Muallim Rifat Bilge söz konusu eseri üç cilt halinde yayımlayarak Türk Dünyasına kazandırmıştır.⁴ Bu baskı, Batılı âlimlerce çok beğenilmiş ve bu yayın bilim dünyasında “Kilisli Rifat baskısı” olarak tesmiye edilmiştir. Eserin karışık sayfalarını tek tek düzeltip istinsah etmiş, gerekli düzeltmeleri yapmıştır. Bilim dünyasının ilk Türkologunun yine bir Türk olduğunu, Kâşgarlı Mahmud olduğunu ortaya koymuştur.

İlim adamı, dilci, edebiyatçı olan Rifat Bilge iyi derecede Arapça ve Farsça bilirdi. Türk kültürüne çok sayıda değerli telif ve tercüme eserler kazandırmıştır (Tevfikoğlu 1989: 154).

⁴ *Dîvânü Lugâti't-Türk* bizde ilk kez Kilisli Rifat Bilge tarafından eski harflerle yayımlanmıştır (1915-1917). Batıda ise Carl Brockelmann ilk kez eserdeki mevcut kelimelerin indeksini neşretmiştir. bk. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmûd al Kâşgarî Divân Lugat at-Türk, Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Leipzig 1928*. Son olarak Besim Atalay tarafından üç cilt halinde tercümesi, dizini ve tıpkıbasımı yapılmış ve Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır (Karamanlioğlu: 2002, 39).

Türkolojinin bir diğer abidevi eseri olan Dede Korkut Kitabı'nın ilk yayınlarından birini yine Kilisli Muallim Rifat Bilge yapmıştır.⁵

Türk Dili Tetkik Cemiyeti 1930'lu yılların başında Türkçeye Arapça ve Farsçadan giren kelimelere karşılıklar bulmak üzere hazırladığı Tarama Sözlüğü'ne Kilisli Muallim Rifat eski metinlerden derlediği 15.000 fişten oluşan malzemeye katkı sağlamıştır. Bunun akabinde hazırlanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü için taranması öngörülen 227 eserin 82'sinin tarama işini bizzat kendisi yapmıştır (İ.A.: 2002, 19).

2.4. Kilisli Muallim Rifat Bey'in Eserleri

2.4.1. Arapça Öğretim Kitapları

1. Otuz Ders-yâhud- Yeni Sarf-ı Arabî (İstanbul 1912)
2. Otuz Ders-yâhud- Yeni Nahv-i Arabî (İstanbul 1912)

2.4.2. Türk Dilinin Tarihî Kaynakları

1. Divânü Lugâtî't-Türk (I-III; İstanbul 1333-1335/1916-1917)
2. Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân (İstanbul 1340/1922)
3. el-Kavâninü'l-küllîyye li-zabtü'l-lugati't-Türkiyye (İstanbul 1928)
4. el-İdrâk Hâşiyesi (İstanbul 1936)

2.4.3. İslamî Kaynak

1. Kitâbü Ahkâmî'l-Kur'ân (I-III, İstanbul 1917-1919)

2.4.4. Türk Tarihine Ait Kaynak ve Metinler

1. Arznâme
2. Bezm ü Rezm (İstanbul 1928)
3. Evliya çelebi Seyahatnâmesi (VII-VIII, İstanbul 1928)

2.4.5. Türk Sanat Tarihi Kaynakları

1. Gülzâr-ı Savâb (İstanbul 1938-1939)
2. Devhatü'l-Küttâb (İstanbul 1942)

2.4.6. Kitabiyât ve Hal Tercümesi Kaynakları

1. Das biographische Lexicon (al-Wâfi bil-wafayât) des Salâhaddin Halîl İbn Aibak as-Safadî (1. İstanbul 1931 [Bibliotheca Islamica Bd., 62])
2. Keşf-el-Zunun (I-II, İstanbul 1941-1946, M. Şerefettin Yaltkaya ile birlikte.)
3. Keşf-el-Zunun Zeyli. İzâh al-Maknûn Fi al Zayli Alâ Kaşf al-Zunun An Asâmî al-Kutubi va'l-Funûn (I-II, İstanbul 1945-1947, M. Şerefettin Yaltkaya ile birlikte.)

⁵ bk. Kitâb-ı Dede Korkut alâ Lisan-ı Tâife-i Oğuzân (İstanbul 1916).

4. Hadiyyat al-Ārifin, Asmā al-Muallifin va Āsār al Musannifin (I, İstanbul 1951, İbnülemin Mahmud Kemal ile birlikte.)

2.4.7. Eski Türk Edebiyatı Metinleri

1. Kitâb-ı Dede Korkud alâ-Lisân-ı Tâife-i Oğuzân (İstanbul 1916)
2. Ferhengnâme-i Sa'dî Tercümesi (İstanbul 1924, Veled Çelebi'yle | İzbudak| birlikte)
3. Dîvân-ı Türkî-i Sultan Veled (İstanbul 1925)
4. Mâniler (İstanbul 1928)

2.4.8. Tercümeler

1. Dîvânü Lugâtî't-Türk Tercümesi⁶
2. Edviye-i Kalbiye (Büyük Türk Filozof ve Tıp Üstadı İbni Sina, İstanbul 1937)
3. Hindiba Risâlesi (İstanbul 1937).
4. Gülistan (İstanbul 1941)
5. Bostan (İstanbul 1942)

2.4.9. Makaleler

1. "Bildiklerim" (Yeni Sabah, 30 Eylül 1945; 4, 7, 11, 14, 18 Ekim 1945)
2. "Sultan Veled ile Muasır İki Türk Şairi" (TY, V/25 |1927|, s. 64-68)
3. "Süheyl ü Nevbahar" (TM, II |1928|, s. 401-409)
4. "Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Başındaki Makale" (a.g.e., VI |1939|, s. 355-358)
5. "Dîvânü Lugâtî't-Türk'ün Telif Tarihi" (a.g.e., VI |1939|, s. 358-360)
6. "İstanbul Kütüphanelerindeki Bâznâmeler" (a.g.e., VII-VIII/2 |1945|, s. 169-182)
7. "Türkçenin Nahvi", İkdâm
8. "Milli Şiirler-Mora Destanı" İkdâm
9. "Dârümuallimât-ı Âliye'de Arabî, Fârisî Lâzım Mı?" İkdâm
10. "Sultan Mahmûd-ı Gaznevî Şair Midir?" İkdâm
11. "İbn Mühenna Lugati" İkdâm
12. "Acaba Değişmedik Yer Mi Kaldı Mı?" İkdâm
13. "Lutfî Paşa ve Tarihi" İkdâm
14. "Sivas Hâkimi Kadı Buraheneddin'in Âsârı" İkdâm

⁶ "Varlığından haberdar olduğunda Atatürk'ün özel bir ilgi göstererek Cumhurbaşkanlığı Kütüphanesi'ne koydurduğu yirmi iki defter tutmakta olan bu tercüme görmezlikten gelinip Türk Dil Kurumu için bunlar arasından yanlış istinsah edilmiş birkaç deftere göre hüküm yürütülerek Kilisli'nin yaptığı iş küçümsenmeye çalışılmıştır." (İ. A.: 2002, 21).

15. "Türklerde Yurd Sevgisi" İkdâm
16. "Emîr Nevruz Bey" İkdâm
17. "Yurd Türküleri" İkdâm
18. "Budîn Türküsü" İkdâm
19. "İki Eser (Tuhfe-i Alaiyye ve Ahmedî Divanı)" İkdâm (İ. A.: 2002, 19-22).

3. SONUÇ

Kilisli Rifat ömrünü ilme ve hocalığa adanmış bu sayede de isminin önüne "Muallim" lakabını almış, çalışkan, gayretli, dürüst ve samimî bir ilim adamıdır.

Türklük Bilimine yapmış olduğu sayısız hizmetler içerisinde onu ön plana çıkaran Radloff'un "Türkolojinin babası" olarak tavsif ettiği Kâşgarlı Mahmud'un eşsiz eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün neşir ve tercümesini yapmasıdır.

Çalışmamızı hazırlarken gördük ki bugüne kadar Kilisli Muallim Rifat Bey'in şahsiyeti, ilmî ve fikrî faaliyetlerine dair kapsamlı bir araştırma yapılmamış, kendisi hakkında yazılanlar birkaç makale ve bazı ansiklopedi maddeleriyle sınırlı kalmıştır. Bu bağlamda özellikle Türk ilim ve kültür hayatına sayısız hizmeti geçen ve *Dîvânü Lugâti't-Türk* gibi nadide bir eserin Türkolojiye kazandırılmasında rol oynayan merhum Kilisli Muallim Rifat Bilge Bey'in hayatını, şahsiyetini, ilmî yönünü, eserlerini ve 22 defterden oluşan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün ilk tercümesini de ihtiva eden kapsamlı bir çalışmanın yapılması elzemdir.

Kısaltmalar

a.g.e.: adı geçen eser

bk. bakınız

B. A.: Besim Atalay

İ. A.: İslam Ansiklopedisi

s.: sayfa

TM: Türkiyat Mecmuası

TY: Türk Yurdu

vb.: ve benzerleri

KAYNAKLAR

- ATA, Aysu (2009), “Divanu Lugati’t-Türk’ün Ortaya Çıkış Nedenlerinden Biri De Kur’an Tercümeleri Mi?”, *Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi (28-30 Mayıs 2008)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s.59-68.
- BİLGE, Kilisli Rifat (1987), “Dîvânü Lugâtî’t-Türk ve Emirî Efendi”, *Türk Dili*, C. 106, S. 430, Ankara, s. 182-199.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2000), *Türk Dili Tarihi I-II*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- COŞAR, A. Mevhibe, GÜNEŞ, Bahadır (2011), Açıklamalı Bir Kaynakça Denemesi-I: Dîvânü Lugâtî’t-Türk ve Kaşgarlı Mahmud Üzerine Yazılan Makaleler, C. 21, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, s. 167-231.
- DANKOFF, Robert (1972), “Kasgari on the Tribal and Kinship Organization of the Turks”, *Archivum Ottomanicum*, IV: 23-43.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2004), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007), *Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (2002), *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- GENÇ, Reşat (1997), *Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2010), *Türkçe El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (2002), *Türk Dili Nereden Geliyor Nereye Gidiyor*, Beşir Yayınevi, İstanbul.
- KOCAGÖZ, Samim (1972), “Divanü Lûgat-it-Türk Ve Hocam Kilisli Rifat Bilge”, *Türk Dili*, C. XXVI, S. 250, Ankara, s. 319-322
- KORKMAZ, Zeynep (2005), “Kâşgarlı Mahmud ve Divanu Lûgati’t-Türk”, *Milli Kültür*, C. II, S. 10, Ankara.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (2003), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KURGAN, Şükrü (1972), “Divânü Lugâtî’t-Türk Üzerine”, *Türk Dili (Divânü Lugâtî’t-Türk Özel Sayısı)*, C. XXVII, S. 253, Ankara, s. 60-81.
- Mahmud, Kâşgarlı (2006), *Dîvânü Lugati’t-Türk*, Cilt I, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Mahmud, Kâşgarlı (2006), *Divânü Lugati't-Türk*, Cilt II, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Mahmud, Kâşgarlı (2006), *Divânü Lugati't-Türk*, Cilt III, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Mahmud, Kâşgarlı (2006), *Divânü Lugati't-Türk*, Cilt IV, (Çev. Besim Atalay), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÖZTUNA, Yılmaz (1969), *Devletler ve Hanedanlar 2*, Ankara.

TEVFİKOĞLU, Muhtar (1989), *Ali Emirî Efendi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir (1946), *Büyük Türk Dilecisi Kâşgarlı Mahmut*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.

Ansiklopediler

AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi (1986-1987), C. 4, , (Edit: Philip W. Goetz vd.), İstanbul, Ana Yayıncılık, s. 147.

İslam Ansiklopedisi (2002), (Yazarlar: AKSOY, Hasan vd.), C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, s. 18-22.

Meydan Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedisi, (KILIÇLIOĞLU, Safa vd.) C. 11, Sabah, s. 292.